

ПІДСТАВИ ДЕЛІКТНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗАВДАННЯ ШКОДИ

Ківалова Т. С. – доктор юридичних наук, професор кафедри цивільного права ОНЮА

Доцільність розгляду правових проблем відшкодування шкоди, завданої учасникам цивільних відносин, зумовлюється тим, що концепція відшкодування завданої шкоди протягом останнього десятиліття зазнала істотних змін. Зміна концепції Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) з цього питання вимагає перегляду й низки усталених уявлень щодо поняття, сутності, та, зокрема, підстав деліктної відповідальності.

Слід зазначити, що хоча наукова розробка окремих проблем зобов'язань, які виникають внаслідок завдання шкоди, в юридичній літературі проводилася досить активно, загальна концепція зазначених зобов'язань, так само як і значна кількість окремих аспектів правового регулювання в цій галузі, дедалі ще залишається недослідженою, що особливо помітно в контексті оновлення вітчизняного цивільного законодавства.

Загальні властивості та найважливіші особливості підстав виникнення зобов'язань відшкодування шкоди неодноразово були предметом наукового аналізу таких цивілістів, як М.С. Малейн, А.М. Белякова, Д.В. Боброва, А.І. Загоруйко, С.К. Бакунін [1; 2; 3; 4; 5]. У праці Д.В. Бобрової вони розглядалися також у контексті дослідження проблем цивільно-правової відповідальності [6]. Зокрема, підстави останньої спеціально досліджувалися у ґрунтовній праці Г.К. Матвєєва [7] та низці публікацій інших авторів [8; 9; 10].

Разом із тим питання про підстави виникнення зобов'язань відшкодування шкоди тривалий час залишається дискусійним, що пояснюється неоднаковим розумінням правової природи цих зобов'язань, різним баченням сутності обов'язку відшкодування шкоди, завданої за відсутності вини боржника, тощо. Слід зазначити також, що згадані дослідження проводилися на іншому законодавчому матеріалі й, звичайно, не могли враховувати тих змін, які сталися у вітчизняній концепції правового регулювання відповідних відносин. Усе це свідчить про актуальність даної теми та необхідність досліджень у зазначеній сфері.

Метою даної статті є дослідження підстав виникнення зобов'язань відшкодування шкоди за допомогою з'ясування правової природи цих

зобов'язань та визначення сутності обов'язку відшкодування шкоди, завданої за відсутності вини боржника.

На перший погляд, відповідь на питання про підстави виникнення зобов'язань відшкодування шкоди можна знайти безпосередньо у ст. 1166 ЦК України, яка визначає загальні підстави відповідальності за завдану майнову шкоду. Спеціальна норма Цивільного кодексу (ст. 1167 ЦК) визначає підстави відповідальності за завдану моральну шкоду. Отже, як впливає з положень наведених норм Цивільного кодексу, відповідальність за завдану майнмової шкоди можлива за таких умов:

- 1) завдано шкоди особистим немайнмовим правам або майну фізичної або юридичної особи;
- 2) поведінка, якою завдано шкоди, є неправомірною;
- 3) неправомірна поведінка виявилась безпосередньою причиною завдання шкоди;
- 4) наявна вина у завданні майнмової шкоди (крім випадків, встановлених законом).

Таким чином, підставою цивільно-правової відповідальності за завдання майнмової або моральної шкоди є цивільне правопорушення, яке включає низку умов (ознак), передбачених цивільним законодавством як елементи юридичного складу, що зумовлює виникнення правовідносин (зобов'язань) відшкодування шкоди.

Тут варто зауважити, що, говорячи про склад цивільного правопорушення, слід мати на увазі, що, як зазначалось у літературі, попри різні види цивільних правопорушень існують такі умови (ознаки) відповідальності, дотримання яких є обов'язковим або у всіх, або в більшості випадків. Таким чином, слід розрізняти загальні, типові умови настання цивільно-правової відповідальності, які властиві всім або переважній більшості випадків. Тому під складом цивільного правопорушення слід розуміти сукупність тих загальних, типових умов, наявність яких необхідна для покладання відповідальності на порушника цивільних прав і обов'язків і які в різних сполученнях зустрічаються при будь-якому цивільному правопорушенні [11, с. 318].

У зв'язку з викладеним варто зазначити, що у вітчизняній юридичній літературі існує точка зору,

згідно з якою положення ст. 1166 ЦК України мають тлумачитися поширювально і розглядатися як такі, що стосуються не тільки встановлення підстав відповідальності за майнову шкоду, але й визначення загальних підстав відшкодування шкоди [12, с. 644].

Проте така позиція викликає заперечення. Більш виправданим здається припустити, що розробники проекту Цивільного кодексу, а за ними і вітчизняні законодавці свідомо акцентували увагу на тій обставині, що наявність умов (ознак), передбачених ст.ст. 1166, 1167 ЦК України (тобто склад цивільного правопорушення-завдання шкоди), є підставою саме відповідальності за завдання шкоди. Це знайшло відображення й у найменуванні згаданих вище статей ЦК України.

Разом із тим, як зазначалося, не кожний випадок виникнення зобов'язань відшкодування шкоди слід розглядати як відповідальність. Адже, як впливає з частини 2 ст. 11 ЦК України, підставою виникнення прав і обов'язків між суб'єктами цивільного права може бути будь-яке завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди потерпілому, а не тільки те, що має ознаки, властиві цивільному правопорушенню, що дає підстави ставити питання про „відшкодування шкоди, завданої правомірною поведінкою”, але не про „відповідальність за завдання шкоди правомірною поведінкою”.

Отже, у залежності від умов завдання останньої може мати місце або обов'язок відшкодування шкоди (як елемент змісту відповідних компенсаційних зобов'язань), або відповідальність за завдання шкоди.

У зв'язку з цим слід зазначити, що в цивілістичній літературі досить помітною була і продовжує зберігатися тенденція до отожднення кожного факту завдання шкоди з деліктами (правопорушеннями).

На нашу думку, хоча завдання шкоди невиконанням або неналежним виконанням договору не обов'язково є цивільним правопорушенням, але факт завдання боржником шкоди кредиторів може розглядатися як підстава виникнення цивільних прав і обов'язків. Разом із тим тут не йдеться про підстави виникнення зобов'язання відшкодування шкоди, оскільки вони належать до розряду недоговірних зобов'язань, а тому можуть „супроводжувати” договори лише у випадках, прямо передбачених цивільним законодавством (наприклад, ст. 1196 ЦК України).

Притримуючись викладеної вище точки зору стосовно співвідношення підстав виникнення договірних та недоговірних правовідносин щодо відшкодування шкоди, разом із тим маємо наголосити на тій обставині, що в чинному ЦК України був істотно розширений перелік підстав виникнення

обов'язку відшкодування шкоди у випадках виникнення шкоди за відсутності договору. Тепер виникнення обов'язку відшкодування шкоди може бути наслідком не лише вчинення деліктів (правопорушень), про які йдеться в більшості норм глави 82 ЦК України, але також і результатом квазиделіктів створення загрози завдання шкоди (глава 81 ЦК України). Крім того, виникнення зобов'язань завдання шкоди може бути результатом завдання шкоди при вчиненні дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення (ст. 1160 ЦК України), завдання шкоди особі, яка рятувала здоров'я та життя фізичної особи, майно фізичної або юридичної особи (ст.ст. 1161, 1162 ЦК України).

Таким чином, можна зробити висновок, що виникнення зобов'язань завдання шкоди за цивільним законодавством України може бути результатом як неправомірної, так і правомірної поведінки особи, яка завдала шкоди або внаслідок поведінки якої виникла шкода.

Отже, підставою виникнення правовідносин відповідальності виступає правопорушення, на загальній характеристиці якого й зупинимося далі.

Правопорушення в сучасній літературі із загальної теорії права визначається як протиправне, винне, суспільно небезпечне або шкідливе діяння (дія або бездіяльність) деліктоспроможного суб'єкта, яке спричиняє шкоду інтересам суспільства, держави або особи [13, с. 486].

Аналіз цивілістичних досліджень складу цивільного правопорушення свідчить про наявність двох основних напрямів його визначення: загальнотеоретичний (певною мірою публічно-правовий за своїм характером) і цивілістичний (приватноправовий).

Для першого з названих підходів характерним є включення до складу правопорушення таких чотирьох елементів:

1) об'єкт (суспільні відносини, права та законні інтереси суб'єктів цих відносин, які порушуються в результаті неправомірної поведінки порушника);

2) суб'єкт (фізична або юридична особа, яка вчинила неправомірні дії або неправомірною вчинила дії, котрі мала вчинити, і яка наділена деліктоздатністю);

3) об'єктивна сторона (сукупність зовнішніх ознак, що характеризують правопорушення і охоплюють: неправомірну поведінку, яка виражається в неправомірних діях чи бездіяльності; шкідливі наслідки; причинно-наслідковий зв'язок між неправомірною поведінкою і шкідливим результатом);

4) суб'єктивна сторона (сукупність ознак, що характеризують вольові процеси порушника, які виражаються у ставленні порушника до його неправомірних дій та бездіяльності, спонукання до

неправомірної поведінки, кінцева мета правопорушення, тобто вина, мотив і мета) [14, с. 677-679; 650, с. 98].

Традиційний цивільно-правовий підхід до визначення складу правопорушення полягає в тому, що в нього включаються чотири підстави (умови) цивільно-правової відповідальності:

1) завдання (виникнення) майнової або немайнової шкоди;

2) неправомірну поведінку (дії або бездіяльність) порушника;

3) причинний зв'язок між неправомірною поведінкою і завданою шкодою;

4) вина порушника [7, с. 6].

Попри ту обставину, що переважна більшість дослідників при визначенні складу цивільного правопорушення притримується традиційного цивілістичного підходу, вважаємо за можливе заперечити зазначену традицію стосовно відносин недоговорної (деліктної) відповідальності.

На нашу думку, цілком логічно виглядає характеристика цивільного правопорушення – завдання шкоди як такого, що має певною мірою публічно-правове забарвлення. Отже, склад цивільного правопорушення – завдання шкоди може бути охарактеризовано таким чином:

1) його об'єктом є цивільні права та законні інтереси учасників цивільних відносин, яким завдана шкода;

2) суб'єктом такого правопорушення виступає деліктоздатна фізична або юридична особа, яка вчинила неправомірні дії або неправомірно не вчиняла дії, які мала вчинити;

3) об'єктивною стороною цього правопорушення є сукупність ознак, що характеризують не-

правомірну поведінку, яка виражається в неправомірних діях чи бездіяльності; завдану шкоду; причинно-наслідковий зв'язок між неправомірною поведінкою і завданою шкодою;

4) суб'єктивна сторона такого правопорушення охоплює обставини, що характеризують психіку та волю особи, яка завдала шкоду. Це, у першу чергу, вина порушника, але за певних обставин судом може враховуватися також мотив і мета протиправної поведінки, оскільки законом не передбачено інше.

Зазначимо ще раз, що повний їх склад необхідний тільки для настання цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди і, як правило, для виникнення зазначених зобов'язань (ст. 1166 ЦК України). Але якщо настання юридичної відповідальності за відсутності складу правопорушення неможливе з міркувань, про які згадувалося вище, то це не стосується зобов'язань відшкодування шкоди, які можуть у випадках, передбачених законом, виникати за відсутності неправомірності дій, а отже, і вини особи, яка завдала шкоди (частини 3 та 4 ст. 1166, 1169-1176 ЦК України).

Отже, було б невірним ототожнювати відносини відповідальності за завдання шкоди і зобов'язання відшкодування шкоди за відсутності вини особи, яка завдала шкоду, або при покладенні обов'язку відшкодування шкоди на суб'єкта, який не завдав шкоди безпосередньо. Відмінність між цими категоріями, зокрема, виявляється в тому, що, як правило, відповідальність за завдання шкоди базується на засадах вини, у той час як у випадках, передбачених законом, покладання обов'язку відшкодування шкоди на певну особу може мати місце незалежно від вини останньої.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Малєин Н. С. Возмещение вреда, причиненного личности / Н. С. Малєин. — М. : Юрид. лит., 1965. — 229 с.
2. Белякова А. М. Возмещение причиненного вреда. Отдельные вопросы / А. М. Белякова. — М. : Изд-во МГУ, 1972. — 102 с.
3. Боброва Д. В. Права граждан на возмещение вреда / Д. В. Боброва. — К. : КГУ, 1990. — 120 с.
4. Загорюлько А. И. Обязательства по возмещению вреда, причиненного субъектами гражданского права / А. И. Загорюлько. — Х. : Консум, 1996. — 112 с.
5. Бакунин С. К вопросу об основании возникновения обязательств вследствие причинения вреда жизни или здоровью гражданина / С. Бакунин // Арбитражный и гражданский процесс. — 2006. — № 1. — С. 13-14.
6. Боброва Д. В. Проблемы деликтной ответственности в советском гражданском праве : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03 — Гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право / Д. В. Боброва. — Х., 1988. — 58 с.
7. Матвеев Г. К. Основания гражданско-правовой ответственности / Г. К. Матвеев. — М. : Юрид. лит., 1970. — 311 с.
8. Матвеев Ю. Кризис традиционных английских теорий об основаниях деликтной ответственности / Ю. Матвеев // Труды ВЮЗИ. — М., 1966. — Т. 6. — С. 151-177.
9. Тархов В. А. Основания ответственности по советскому праву / В. А. Тархов // Учен. тр. Саратов. юрид. ун-та. — 1969. — № 3 — С. 63-70.
10. Репьев Г. А. К вопросу об основаниях и условиях деликтной ответственности / Г. А. Репьев // „Черные дыры” в Российском законодательстве. — 2007. — № 1. — С. 362-365.
11. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав / В. П. Грибанов. — М. : Статут, 2000. — 411 с. — (Классика российской цивилистики).
12. Цивільний кодекс України : наук.-практ. коментар / Є. О. Харитоновна, Ю. Л. Бошицький, Р. О. Стефанчук [та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Харитоновна, О. І. Харитоновної, Н. Ю. Голубевої. — К. : Правова єдність, 2008. — 740 с.
13. Теорія держави і права : підручник / О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський [та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — 2-е вид., перероб і доп. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — 688 с.
14. Скакун О. Ф. Теория государства и права (Энциклопедический курс) : учебник / О. Ф. Скакун. — Х. : Эспада, 2005. — 840 с.

Анотація

В статті розглядаються поняття та склад цивільного правопорушення відповідно до загальнотеоретичного та цивілістичного підходів. В роботі аналізуються підстави виникнення деліктної відповідальності за завдання шкоди відповідно до норм цивільного права. Автор приходиться до висновку, що виникнення зобов'язань завдання шкоди за цивільним законодавством України може бути результатом як неправомірної, так і правомірної поведінки особи, яка завдала шкоди або внаслідок поведінки якої виникла шкода.

Ключові слова: деліктна відповідальність, деліктоздатність суб'єкта, квазиделікт, зобов'язання, відшкодування шкоди.

Аннотация

В статье рассматривается понятие и состав гражданского правонарушения согласно общетеоретического и цивилистического подходов. В работе анализируются основания возникновения деликтной ответственности за причинение вреда в соответствии с нормами гражданского права. Автор приходит к выводу, что возникновение обязательств ущерба по гражданскому законодательству Украины может быть результатом как неправомерного, так и правомерного поведения лица, причинившего вред или вследствие поведения которого возник вред.

Ключевые слова: деликтная ответственность, деликтоспособность субъекта, квазиделикт, обязательство, возмещение вреда.

Summary

The article reviews the concept (definition) and structure of the civil offence accordance with general theoretical and civil approaches. The work analyses the foundation of tortious responsibility for harm in conformance with norms of civil law. The author concludes that the obligation of harm to the civil law of Ukraine may be the result of illegal and legal behavior of the harm-doer.

Key words: tortious responsibility, tort-responsibility person, quasi-tort, obligation, indemnification.